

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

Розгон Валентина Володимирівна

УДК 808.3-56

**СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СТРУКТУРІ
РЕЧЕННЯ**

10.02.01- українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1999

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерства освіти України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор УДОВИЧЕНКО Григорій Михайлович, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, професор.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, Інститут української мови, заступник директора.

кандидат філологічних наук, доцент БОЙКО Вікторія Миколаївна, Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, завідувач кафедри української мови.

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, кафедра української мови, Міністерство освіти України, м.Вінниця.

Захист відбудеться “28 січня 2000 р. о 14-30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01030, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01030, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “22” грудня 1999р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Фразеологізми становлять важливу складову частину в системі номінативних засобів сучасної української літературної мови. Різні за характером поєднання компонентів фразеологічні одиниці реалізують властивий їм номінативно-виражальний потенціал тільки за умов комунікації, базовою функцією якої, як відомо, виступає речення, що актуалізується як висловлення залежно від конкретних умов передачі відповідного повідомлення про факти і явища позамовної дійсності або ж про внутрішній світ людини. У працях багатьох дослідників (Л.Г.Авксентьєва, М.Ф.Алефіренка, А.І.Альохіної, В.Л.Архангельського, А.М.Бабкіна, Л.А.Булаховського, В.В.Виноградова, І.С.Гнатюк, М.Т.Демського, В.П.Жукова, В.М.Мокієнка, Л.Г.Скрипник, В.Н.Телії, Г.М.Удовиченка, В.Д.Ужченка) розглядаються особливості формування фразеологічного значення, семантична парадигматика фразем, варіативність, синонімія, антонімія, багатозначність фразеологічних одиниць, здійснюється структурно-граматичний опис формальних і значенневих розрядів фразеологізмів.

Актуальність дослідження обумовлена потребою з'ясувати синтаксичні позиції і функції фразеологічних одиниць у формально-граматичній структурі простого речення, визначити їх семантику й комунікативну роль.

В основі речення лежить сукупність закономірностей використання лексичних, фразеологічних і морфологічних елементів та інтонаційно-позиційних засобів для побудови зв'язних відрізків мовлення з метою вираження й повідомлення думки. Фразеологічні одиниці як специфічні вторинні утворення, подібно до лексем, можуть займати будь-яку позицію у структурі речення, проте, на відміну від лексем, вони є складнішими утвореннями як за будовою, так і за семантикою. Функціонуючи у реченні, фразема вступає у смислові та граматичні зв'язки з іншими компонентами речення і як цілісна зі значенневого погляду одиниця виконує функцію члена речення.

Функціонування фразем у структурі простого речення, їх конструктивна роль та характер зв'язків з іншими компонентами відповідних синтаксичних конструкцій аналізувалися на матеріалі української мови тільки принагідно, у зв'язку з чим виникає потреба детального розгляду участі відповідних мовних одиниць у функціональній і значенневій організації речення.

Тема дисертації тісно пов'язана з темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова "Лінгвістичний опис функціонування української мови", яка передбачає діахронне й синхронне вивчення граматичної будови української мови, зокрема участі фразеологічних одиниць у функціональній та значенневій побудові простого речення.

Мета дослідження: з'ясувати роль фразеологізмів як мовних одиниць вторинної номінації у формуванні структури двоскладних речень, проаналізувати властиві їм семантико-синтаксичні функції як компонентів предикативного відношення і другорядних членів.

Для досягнення цієї мети реалізовано такі завдання:

1. Проаналізовано функціональні взаємозв'язки між фразеологізмами й одиницями іншої типологічної природи - лексичними одиницями, що належать до відповідних лексико-граматичних класів слів.

2. Проаналізовано фразеологічні одиниці з погляду орієнтації властивих їм значень (номінативного плану) на можливе використання в семантико-синтаксичній структурі простого речення.

3. Визначено формальну і значеннєву специфіку фразеологізмів, здатних утворювати граматичний центр простого речення і виражати предикативне відношення.

4. Досліджено функціонування фразеологізмів як компонентів речення з об'єкним значенням.

5. Досліджено роль фразеологізмів у вираженні атрибутивних відношень у складі речення.

6. Досліджено обставинні функції фразеологічних одиниць у структурі простого речення.

7. Охарактеризовано роль фразеологізмів як засобів комунікативного ускладнення простого речення.

Об'єктом дослідження стали різні структурні та семантичні моделі фразеологічних одиниць, вилучені шляхом суцільної вибірки з Фразеологічного словника української мови у 2-х томах (1993), Фразеологічного словника Г.М.Удовиченка у 2-х томах (1984) та історичних романів П.Загребельного та С.Скляренка. З метою вивчення функціонування фразем у художньому мовленні складена картотека, яка нараховує три тисячі фразеологічних одиниць.

Методи дослідження. У роботі використано описовий і зіставний методи аналізу досліджуваних синтаксичних явищ.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснено вичерпний аналіз семантико-синтаксичних функцій фразеологічних одиниць як компонентів простого речення, визначено їхню роль у функціонуванні синтаксичної системи української мови.

Теоретичне значення роботи. Аналіз функціонування фразеологізмів у структурі простого речення сприяє глибшому пізнанню специфіки формування синтаксичних конструкцій відповідного типу, дає підстави для з'ясування і конкретизації принципів системного функціонування фразеологізмів на синтаксичному рівні української мови, у чому виявляється, зокрема, ізоморфізм між лексемами і фраземами.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що одержані в ній результати можуть бути використані у підручниках і посібниках з синтаксису української мови для вищих навчальних закладів, а також в лексикографічному опрацюванні фразеологічних одиниць з погляду функціонування їх у складі речень як комунікативних одиниць.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження було викладено у наукових доповідях та повідомленнях на науково-методичних конференціях “Вивчення, узагальнення та впровадження передового педагогічного досвіду” (Херсон, 1998), “Творчість Миколи Бажана в контексті сучасного літературно-мистецького процесу” (Умань, 1999), Всеукраїнській конференції “Українська мова в освіті” (Івано-Франківськ, 1999). Зміст роботи викладено в п'яти статтях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку

використаної літератури. Загальний обсяг дисертації - 173 сторінки.

Зміст роботи

У “Вступі” обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об’єкт дослідження, сформульовано мету і завдання роботи, її теоретичне і практичне значення, з’ясовано методи та джерела дослідження, апробацію результатів дослідження.

У першому розділі - “Фразеологічні одиниці як елементи мовної структури” - досліджується специфіка функціонування фразеологізмів як самостійних мовних одиниць вторинної номінації, здатних вступати усім компонентним складом у значеннєві й граматичні зв’язки з власне лексичними одиницями мови, функціонально співвідноситись з відповідними лексико-граматичними класами і брати участь у формуванні структури речення.

За ознаками семантичної цілісності й регулярної відтворюваності фразеологізми ізоморфні з автономними лексемами, однак не ототожнюються з ними як складніші одиниці мови і за планом вираження, і за планом змісту.

Утворюючи семантичну парадигму, слова і фраземи вступають у синонімічні відношення, що підкреслює тільки їхню функціонально-семантичну близькість, а не еквівалентність. На відміну від лексичних одиниць, у складі фразеології української мови переважають звороти з експресивно-оцінним значенням, внаслідок чого вони використовуються для створення експресивного фону висловлень як в усному, так і в писемному мовленні. Характеризуючись експресивно-оцінними конотаціями, фразеологізми створюють своєрідний модальний план речень (висловлень), а саме: виражають ставлення мовців до дійсності, передають багатобарвну гаму емоцій (зневаги, співчуття, захоплення) тощо. У межах синонімічного ряду можуть поєднуватися фраземи, що мають структурно-граматичні відмінності, але в реченні виконують роль одного і того ж члена, наприклад, синонімічний ряд з семантикою відверто, щиро об’єднує: іменні фраземи з відкритою душею, з відкритим серцем; дієслівні фраземи типу поклавши руку на серце; компаративні фраземи як на сповіді, як на духу тощо.

Лексико-граматичну співвіднесеність фразеологічних одиниць проаналізовано у працях М.Ф.Алефіренка, В.М.Гришанової, М.Т.Демського, В.П.Жукова, Г.М.Удовиченка, М.М.Шанського та ін. Визначальним є принцип, згідно з яким субстантивні фраземи співвідносяться з іменниками, дієслівні - з дієсловами, ад’єктивні - з прикметниками, адвербіальні - з прислівниками і т.ін. При виділенні семантико-граматичних класів фразеологічних одиниць береться до уваги передусім семантика зворотів, а також граматичні ознаки стрижневого компонента. Зі структурного погляду, фразеологізми формально можуть бути організовані за моделлю словосполучення (зелена вулиця, пуп землі) та речення (земля горіла під ногами, волосся на голові піднялося), проте за семантикою вони здебільшого співвідносяться зі словом і уподібнюються йому за синтаксичними функціями.

Для деяких фразем, що функціонують у ролі певних членів речення, дериваційною базою послужили прислів’я та приказки. Найчастіше фразеологічні одиниці творяться на основі першої частини, яка становить ядро виразу: рання пташка, старий вовк < рання

пташка пшеницю клює, а пізня очі дере; старий вовк не лізе до ями >, рідше на базі другої частини: чуби тріщать, дати драла < пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать; і до плуга, і до рала, і до хлопців дала драла >.

У фразеологічному складі української мови існують конструкції, що становлять собою (формально) поєднання різноманітних часток та займенників, а за семантикою співвідносяться з прикметниками: хоч куди - "гарний, прекрасний"; займенниками: хто хоч - "кожен, будь-хто, перша-ліпша людина"; прислівниками: хто куди - "навсебіч, у різні боки" тощо й у структурі речення виконують характерну для відповідного лексико-граматичного класу функцію. Окреме місце належить вигуківим фраземам, у яких відсутній денотативний аспект (дяка богам, куди там, ще й як). Особливо важливими для них є прагматичний і соціолінгвістичний параметри, що реалізуються в розмежуванні соціально-рольових взаємостосунків комунікантів, оцінках ситуацій або їх фрагментів. Семантична і синтаксична нерозкладність вигуківих фразем призводить до функціонування їх здебільшого в ролі нечленованих речень.

Серед різноманітних структурно-граматичних типів фразем в українській мові немає співвідносних зі службовими частинами мови, оскільки для них не характерна номінативно-експресивна функція.

Отже, фраземи як номінативно-експресивні одиниці цілісно відображають елементи денотативної ситуації за допомогою вторинної номінації. Частини мовна співвіднесеність певних фразем зумовлює їх відповідну синтаксичну роль у реченні.

У другому розділі - "Фразеологізми в ролі головних членів простого речення" - досліджено функціонування фразеологічних одиниць у ролі граматичної основи двоскладного речення. З'ясовано, що дієслівні фразеологізми ("дієслово + іменник з прийменником або без нього" - обдерти до нитки, обвести поглядом та ін.) в ролі простого дієслівного присудка становлять найпродуктивнішу групу. Фразеологічні одиниці такої структури можна тільки формально ототожнювати з простим дієслівним присудком. На відміну від лексем, які вони заступають у реченні, фраземи являють собою складніші утворення, що не тільки називають предикативну ознаку суб'єкта, а й характеризують його з певним експресивно-образним відтінком. Крім того, дієслівні компоненти фразем здебільшого мають певні обмеження щодо видозмін. Так, дієслівні компоненти у складі фразеологічних одиниць не клади пальця в рот, шукай вітра в полі, не лізь поперед батька в пекло тощо виступають лише у формі наказового способу, який виявляється фактично єдиною можливою морфологічною формою вираження цих конструкцій, а фраземи типу не звариш каші, за уха не відтягнеш здатні реалізувати в будь-якому контексті лише значення майбутнього часу тощо.

Дієслівна фразема може заступати залежний інфінітив, тоді, сполучаючись з допоміжним дієсловом, вона виконує синтаксичну функцію складеного дієслівного присудка. У такому випадку фразеологічна одиниця передає зміст присудка, а допоміжне дієслово - відношення до дійсності (предикацію) та модальність. Наприклад: "Ви з своїми творами виступали проти них, і вони хотіли вас затоптати в грязь" (С.Скляренко). Складений дієслівний присудок може формуватися на основі фазисного або модального допоміжного дієслова. Так, у реченні "Але я починаю набивати собі ціну, а це вже зовсім зле..."

(П.Загребельний) дієслівний складений присудок (починаю набивати собі ціну) становить поєднання допоміжного фазисного дієслова, що вказує на початок дії, і фраземи набивати собі ціну. Щодо складених дієслівних присудків з фазисними допоміжними дієсловами, то продуктивнішими є конструкції, що становлять собою поєднання фазисного дієслова, яке вказує на початок дії, процесу (почати, починати, стати, прийматися), та дієслівної фраземи.

Отже, фазисні дієслова, поєднуючи фразеологічні одиниці, в яких дієслівний компонент має форму інфінітива, утворюють предикативну конструкцію, в якій особові форми дієслів, крім видових значень, виражають і граматичні відношення, а фразема виражає основний зміст усієї конструкції.

Склад допоміжних модальних дієслів, які у поєднанні з фраземою утворюють предикативну конструкцію, надзвичайно широкий. Наприклад, дієслова з модально-вольовою семантикою, зокрема можливості чи неможливості, здатності особи чи предмета реалізувати дію: “Але запам’ятай - іншим теж це може спасти на думку” (С.Скляренко); “Звичайно ж, найбільше цього щастя перепадало Духновичу, проте ... він не міг тримати свій язик на припоні” (Фр.сл., Т.І); дієслова зі значенням суб’єктивно-емоційної оцінки: “Гаврило Клу-мак ... не любив кидати грошей на вітер” (С.Скляренко); “Я боюсь дістати облизня, я хворобливо боюсь...” (Фр.сл., Т.І) тощо. У ролі модальних компонентів дієслівного складеного присудка можуть виступати предикативні прикметники (повинен, змушений тощо), які виражають модальну модифікацію дієслівного складеного присудка лексично. Однак вони позбавлені формальних засобів вияву цих категорій, що компенсується особовими формами дієслова - зв’язки бути, наприклад: “Кожному, хто смів його образити, вона ладна була перервати горлянку” (Фр.сл., Т.ІІ). Відсутність дієслівної зв’язки бути свідчить про віднесення повідомлення до плану теперішнього активного або теперішнього узуального часу: “Оди-надцятий день червня літа 6486-го, так, у цей день князь Володимир повинен сісти на столі своїх отців...” (С.Скляренко). Фразеологічні одиниці, сполучаючись з інфінітивом, який передає основний зміст присудка, за семантикою співвідносні з модальними дієсловами, наприклад: “Я й думки не маю тікати од тебе...” (Фр.сл., Т.І); “Можливо, інженер Синявін має на увазі скористатися деякими заощадженнями...” (Фр.сл., Т.І).

Фразеологічна одиниця може виступати компонентом так званого подвійного присудка, який складається з двох самостійних компонентів, що вступають у бінарний зв’язок з підметом: “Хмизонос посунув уже поза сторожею, а хлопці перебирали ногами ні живі ні мертві...” (П.Загребельний); “Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова...” (Фр.сл., Т.І). Такі структури завжди можна поділити на самостійні пропозиції.

Як свідчить фактичний матеріал, поширеним є функціонування фразеологічних одиниць у ролі іменної частини складеного іменного присудка. На відміну від дієслівних, складені іменні присудки виражають пасивні ознаки, характерні для відповідних суб’єктів. Найголовнішими граматичними засобами вираження іменної частини складеного іменного присудка є називний, знахідний та орудний відмінки.

Вказівка на стійку ознаку предмета чи особи, його постійну характеристику забезпечується формою називного відмінка іменної частини, здебільшого без дієслівної зв’язки: “Це ж якесь марення. Я...я пуп землі!” (Фр.сл., Т.ІІ); “Вовчий Хвіст - права рука князя Володимира...” (С.Скляренко). Стрижневий компонент фразеологізмів, які виконують

роль предикативного члена в реченнях з нульовою зв'язкою, може бути виражений будь-якою іменною частиною мови, зокрема: іменником: “Він мені навіть уві сні ввижається: чи тому, що старість, чи, може, це вже моя лебедина пісня?” (Фр.сл., Т.І); прикметником: “Кирило меткий на витівки” (Фр.сл., Т.І); займенником: “І кожен з нас через це має невелику силу, кожен сам по собі” (С.Скляренко); числівником: “І в Копашневі витримують, там наші люди один в один” (С.Скляренко) тощо. Фразеологічна одиниця як предикативний член у формі називного відмінка має різні модифікації і характеризує не тільки особу, а й предмет, подію тощо. Предикативний член вживається у формі називного відмінка також в тих випадках, коли приєднується до підмета сполучниками (формально) як, мов, наче, немов: “Отож і ще цей Архип - мов більмо на оці...” (Фр.сл., Т.І); “- Вам не здається, обізвалася сусідка,- що тепер море як синій птах щастя” (Фр.сл., Т.ІІ); “- Ти наче вчора привезена...” (Фр.сл., Т.ІІ). У подібних конструкціях поняття - предмет (особа) не прямо ототожнюється з тим, що виражено предикативним членом (фразеологією), а уподібнюється йому через порівняння. При фраземі в ролі предикативного члена у формі називного відмінка функцію підмета можуть виконувати займенники це, то. У таких випадках підсилюється семантика предикативного члена, зокрема його вказівка на постійну ознаку особи чи предмета, наприклад: “- Десь п'ятсот - шістсот примірників друкуємо щоразу. Але це - краплина в морі” (Фр.сл., Т.І); “То не мати, то не жива людина, то - виходець з того світу” (Фр.сл., Т.І). Вказівні частки це, то можуть приєднувати називний предикативний член (фразеологізм), підсилюючи членування речення на групу підмета і групу присудка та увиразнюючи присудкову функцію фразеологічної одиниці: “(Ясь) Шляхтич - то велика річ!” (Фр.сл., Т.І); “Дії західних держав - це гра з вогнем” (Фр.сл., Т.І). Слід зауважити, що у реченнях з частками то, це виражається категоричність твердження, а своєрідність граматичної структури та значення постійної характеристики у предикативному члені вимагає функціонування його лише у формі називного відмінка. Поширені випадки вживання фразеологізму як предикативного члена з дієсловом-зв'язкою бути у формі минулого часу: “Ксенин батько був батіг з ключчя...” (Фр.сл., Т.І). Встановлено, що для вираження непостійної, несталого ознаки підмета іменник-компонент фразеологічної одиниці, що виступає іменною частиною, вживається у формі орудного відмінка здебільшого з дієсловом-зв'язкою бути у формах минулого та майбутнього часу, а також дієслівними зв'язками ставати і залишатися: “Він буде правою рукою Вишеславу” (С.Скляренко); “В моїм непривітнім житті ти будя провідною зорею” (Фр.сл., Т.І); “Рифка тепер стада для нього п'ятим колесом до воза” (Фр.сл., Т.І); “...Дуже логічні Нечіпайові думки залишилися гласом вопіючого в пустелі” (Фр.сл., Т.І) тощо.

У позиції іменної частини можуть виступати фраземи незалежно від їх фактичного формального складу, під чим необхідно розуміти функціонування іменникових компонентів фразеологічних одиниць у формі непрямих відмінків.

Фразеологізми в ролі іменної частини складеного присудка можуть мати форму знахідного відмінка як з прийменником, так і без нього. Предикативний член (фразеологізм) може вживатися з дієслівною зв'язкою. Форма знахідного предикативного використовується тоді, коли потрібно підкреслити нехарактерну ознаку підмета (здебільшого фраземи харак-

теризують підмет-особу) і семантичний відтінок заміщення в його значенні: “...І раніше князь був з новгородцями в одну душу...” (С.Скляренко) тощо.

Власне присудкову іменну форму становить, крім того, родовий ознаки, трансформований з атрибутивної функції в предикативну: “Не звертай уваги на бабські примхи. Всі вони (баби) одної масті...” (Фр.сл., Т.І); “Парубок був не з полохливих” (Фр.сл., Т.ІІ).

Різноманітність морфологічних форм іменної частини складеного іменного присудка зумовлена ступенем втрати дієсловом-зв'язкою лексичного значення і типовістю зв'язкової функції дієслова. Фразеологічна одиниця у ролі іменної частини складеного іменного присудка образно і влучно передає основне значення ознаки, характерної для підмета, а дієслівна зв'язка служить для вираження граматичних значень присудка і пов'язує іменну частину присудка з підметом.

Виступаючи у функції підмета, фразема відповідної внутрішньої структури заповнює позицію іменника у формі називного відмінка як типологічно визначального засобу вираження підмета в українській мові. Підмет, виражений фразеологічною одиницею, можна розглядати як один з характерних випадків функціональної (синтаксичної) транспозиції відповідних мовних одиниць. Фразеологічний підмет як носій предикативної ознаки може охоплювати компоненти з різною семантикою. Функцію підмета виконують фраземи, які з характерною для них вторинною номінацією позначають: діяча: “В ті пущі не заходила ніколи ні одна жива душа” (Фр.сл., Т.І); носія стану: “- Охляне тепер несита пелька...” (Фр.сл., Т.ІІ); дію-процес: “Прикинув (Варчук), що мати в губернії таку руку - велике діло...” (Фр.сл., Т.І); абстрактне поняття: “...іноді можна було побачити навіть білі бурки у тих, хто мав хутрянні коміри на шинелях, але на головах творився сміх і гріх” (П.Загребельний).

Найпоширенішими в ролі підмета є фразеологічні одиниці з семантикою особи, явища. За планом вираження вони становлять собою (формально) здебільшого конструкції “прикметник + іменник”, за планом змісту -співвідносні з іменниками і мають спільне категоріальне значення іменниковості.

Фразеологічні підмети з семантикою особи поділяються на кілька груп: 1) фраземи, які вказують на інтелектуальні, морально-психологічні характеристики особи: “До мене тихцем, щоб лихе око не бачило, приходь” (Фр.сл., Т.ІІ); 2) фраземи, що вказують на соціальний стан особи та її стосунки з іншими людьми: “Там серед послів сьогодні якийсь птах високого польоту завітав до нас...” (Фр.сл., Т.ІІ); 3) фраземи, що вказують на родинний стан та родинні стосунки особи: “Чужа чужина не пожаліє” (Фр.сл., Т.ІІ).

У третьому розділі - “Фразеологічні одиниці в синтаксично залежній та синтаксично автономній позиціях” - досліджено функціонування фразеологічних одиниць у ролі другорядних членів речення, звертань, вставних та вставлених конструкцій.

Фраземи різних структурних модифікацій, виконуючи обставинну функцію, мають відповідно до співвідносних з ними лексико-граматичних груп слів певні диференційні, семантичні та формальні ознаки. Фразеологізми, співвідносні з прислівниками, можуть бути охарактеризовані як адвербіальні, зокрема способу дії: “- З голими руками ми ніколи не ходимо, пане Клумак” (С.Скляренко); часу: “- Та провчу ж, провчу, тітусю, так що до нових віників буде пам'ятати” (П.Загребельний); мети: “Про людське око він пішов провести й

поховати ще одного кленовчанина” (С.Скляренко) тощо.

Обставинну функцію можуть виконувати також фразеологізми, які мають форму дієприслівникового звороту або ж становлять собою конструкції з компонентами хоч, як, мов: “І раптом Золтан Репаші власною персоною з’явився на подвір’ї Потокі, постояв, покрутивши носом, перед вікном...” (С.Скляренко); “- Женихів у тебе, хвалить бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати” (Фр.сл., Т.І); “Це були вкрай образливі слова - воєводи й мужі руські сміялись, василіки сиділи, мов в рот води набрали” (С.Скляренко). Фразеологічні одиниці, що виконують функцію обставин, мають, як правило, усталений порядок компонентів, а за семантикою та синтаксичною роллю співвідносяться з прислівниками. У фразеологізмах типу з дня на день, від зорі до зорі, утворених з відносно рівноправних лексем, не можна визначити стрижневі компоненти. Наприклад: “Зо дня на день ростуть твої будови, Людської праці й розуму дива” (Фр.сл., Т.І); “Скрізь ллються слізюньки жіночі від зорі до зорі” (Фр.сл., Т.І). Фраземи типу без слів - “мовчки”; без пам’яті - “непритомний”; не з медом - “скрутно” становлять своєрідний розряд виразів, які мають цілісне значення, а за структурою є поєднанням одного повнозначного слова з одним чи кількома службовими словами: “І це, мабуть, без слів відчув Чакші...” (С.Скляренко); “Цілий тиждень лежав без пам’яті...” (С.Скляренко); “Скрізь, виходить, бідності не з медом живеться?” (Фр.сл., Т.І). Обставинним фраземам властива широка семантична диференціація, причому кожна значеннева група обставинних фразем має свої характерні особливості.

Фраземи, вживані в об’єктній функції, з характерною для них експресивністю позначають об’єкт, на який спрямована дія, процес тощо. Синтаксичну роль додатка найчастіше виконують фразеологічні одиниці, співвідносні з іменними частинами мови, рідше - ті, в яких дієслівний компонент має форму інфінітива. Фразеологізми виконують роль як прямого, так і непрямого додатка. Фразеологічні одиниці в ролі прямого додатка можна кваліфікувати як продуктивне синтаксичне явище: “Каракоша переводив лихе око з коня на Лучука й назад” (П.Загребельний); “Дарина добре знала залізні Комаренкові правила...” (Фр.сл., Т.ІІ); “Ой, Никаноре, не смійся над людським горем, бо й свого завтрашнього дня не вгадаєш” (Фр.сл., Т.І). Фразеологічні додатки у формі знахідного відмінка, як і відповідні лексеми, не беруть участі у формуванні предикативного відношення між підметом і присудком, проте вони відіграють провідну роль у розмежуванні активних і пасивних структур. Фраземи як прямі додатки у формі родового відмінка виступають у заперечних конструкціях або ж у випадках партитативного об’єктного значення. Фразеологічні одиниці у функції непрямих додатків бувають двох різновидів: безприйменникові і прийменникові. Широке коло об’єктних відношень виражається за допомогою прийменників, які здебільшого не входять до компонентного складу фразем: “Могла б про сміх крізь сльози Згадати я при сім...” (Фр.сл., Т.ІІ); “А я не женуся за легким хлібом, піду на 1-й (взвод)...” (Фр.сл., Т.ІІ). Функціонують додатки і у формі керованого дієслівного компонента фраземи - інфінітивні додатки. Фразеологізми в ролі інфінітивних додатків означають дію як об’єкт з характерною для них вторинною номінацією, на який спрямована інша дія: “Не треба вчити дітей ходити лихим робом” (Фр.сл., Т.ІІ) тощо. Отже, фразеологічні одиниці в синтаксичній функції додатків є досить поширеним явищем у сучасній українській мові. Більш уживаними є фраземи, компоненти яких мають форму знахідного

відмінка без прийменника. Вони конкретизують семантику відповідного дієслова, виступають у функції прямого додатка.

Фраземи у ролі означень становлять собою різноструктурні одиниці, що характеризуються узагальненим категоріальним значенням якості. Фразеологічні означення - це синтаксично залежний від субстантивного виразу компонент формально-граматичної структури речення, який виражає непередикативну ознаку предмета (особи). Фразеологічні означення є виразниками якісної або відносної ознаки особи (предмета, ситуації), її приналежності або кількісної характеристики. Загальносемантичні різновиди фразеологічних означень зумовлюються здебільшого семантикою фразем, проте формально спричинюються і лексико-граматичним значенням структурних компонентів. З метою комунікативної актуалізації вони можуть виділятися позиційно та інтонаційно, тобто трансформуватися у відокремлені означення: “Гостра на око, стара підгледіла...” (Фр.сл., Т.І). Фразеологічні одиниці можуть виконувати роль означення як узгодженого, так і неузгодженого. У функції узгодженого означення виступають лише фраземи з компонентами прикметникової парадигми, які визначають їх формальні модифікації з погляду словозміни і узгодження з погляду синтаксичного функціонування. Для фразеологізмів, які функціонують у ролі узгодженого означення, характерні категорії роду, числа та відмінка, проте прикметниковим компонентам не властиві форми ступенів порівняння. Такі фраземи здебільшого вступають у семантико-синтаксичні відношення з іменниками-назвами особи, характеризуючи різні її властивості, рідше вони виражають певні ознаки предмета, неособи, наприклад: “Гарячий серцем, світлий головою, простий лицем, з усмішкою ясною, він (Бойченко) і тепер стоїть переді мною...” (Фр.сл., Т.І); “Ні жива ні мертва Марія важко переводила подих...” (Фр.сл., Т.І).

Функцію неузгодженого означення виконують фразеологізми, співвідносні за семантикою з прикметниками. Зі структурного погляду вони являють собою: прийменниково-іменникові сполуки: “Я не можу тут бути інженером зі сторони...” (Фр.сл., Т.ІІ); дієслівні конструкції: “...Я забуду свою обіцянку держати себе в руках і зовсім скисну” (Фр.сл., Т.І); іменникові конструкції: “Там були зовсім інші люди - безстрашні, кмітливі, на всі руки майстри” (Фр.сл., Т.І) та ін.

Відсутність парадигматичних форм та фіксованість позицій, які характерні для більшості фразеологічних неузгоджених означень, накладають певні обмеження на їхнє функціонування.

Фразеологічні одиниці, що мають оцінне значення, можуть функціонувати у структурі речення в ролі відокремленої прикладки. У відповідній синтаксичній конструкції при основній назві предмета (особи), вираженій пояснюваним іменником, фразеологічна прикладка (подібно до лексеми-прикладки) є його іншою назвою за якоюсь характерною ознакою: “- В мене... може, десь видереться якась рідня - десята вода на киселі,- сказав Грицай” (Фр.сл., Т.І). Фразема у функції прикладки становить більш самостійний щодо означуваного члена компонент речення з інтонаційним відокремленням.

У роботі досліджується і синтаксично автономна позиція фразеологічних одиниць. Серед фразеологізмів, що займають синтаксично автономну позицію, можна виділити декілька їх різновидів: звертання, вставні та вставлені конструкції. Фразеологічні одиниці в

ролі звертань виступають як назви адресата мовлення. “Дурень набитий! Не міг об’явитися...” (Фр.сл., Т.І); “То чого ж ти, Хомо невірний, не напишеш...” (Фр.сл., Т.ІІ). У наведених реченнях звернення до особи і пов’язані з ними емоції виражаються різнофункціональними фразеологічними звертаннями підкресленої експресії.

Фразеологічні одиниці як вставні конструкції виражають ставлення до повідомлюваного з погляду достовірності, сумніву, припущення, способу оформлення думок тощо, наприклад: “Одним словом, пане Клумак, ми ухвалили негайно скликати сейм...” (С.Скляренко). Фраземи в ролі вставних конструкцій ускладнюють комунікативний план речень. Фразеологічні одиниці, які здебільшого формально співвідносяться за структурою з різними типами речень як зі значенням констатуючої модальності, так і значенням переповідної модальності, широко представлені у структурі речення. Підпорядкування вставних фразеологічних одиниць інтонаційній структурі речення забезпечує їхнє входження до комунікативного плану відповідних синтаксичних конструкцій. Фразеологічні одиниці функціонують і в ролі вставлених компонентів, які виражають додаткові повідомлення чи побіжні принагідні коментарі: “Я як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і - дай боже ноги! - мерщій хильки та хильки” (Фр.сл., Т.І). Поширеною функцією фразеологічних вставлених конструкцій є уточнення, роз’яснення або доповнення предметного змісту основного речення.

ВИСНОВКИ

- Фразеологізми, виконуючи, подібно до лексем, знакову функцію, співвідносяться з відповідними лексико-граматичними класами слів. Частиномовна співвіднесеність фразем ґрунтується не лише на особливостях номінативного значення, а й на функціонуванні їх як комунікативно-функціональних одиниць.
- Різноманітні за планом вираження (формально представлені як словосполучення або речення), фразеологізми беруть безпосередню участь у формуванні формальної і значеннєвої структури речень як комунікативних одиниць.
- Фразеологізми здатні заповнювати синтаксичні позиції різних типів присудків і, отже, бути засобами вираження предикативних ознак, носіями яких виступають різні типи підметів (суб’єктів) речення.
- Виступаючи в ролі простого дієслівного присудка, фразеологізми виражають з характерною для них вторинною номінацією зовнішньосинтаксичні значення речення, зокрема такі, як часова віднесеність дії або стану, модальні характеристики повідомлення, тобто відношення до дійсності з погляду реальності | нереальності предикативної ознаки.
- Фразеологічні одиниці у структурі складеного іменного присудка виконують роль предикативного члена, який образно і влучно передає основне значення ознаки, характерної для підмета. Предикативний член виражається іменними фраземами, які функціонують здебільшого з дієслівною зв’язкою бути (в усіх часових формах) або без неї (з нульовою зв’язкою).
- Фразеологізми, вживані у функції підмета, співвідносні з іменниками як категоріальними виразниками цієї синтаксеми і здебільшого вживаються для номінації осіб.

- Фразеологічні одиниці виконують важливі семантико-синтаксичні функції як другорядні члени, заповнюючи синтаксичні позиції різнотипних додатків та означень, які беруть безпосередню участь у формуванні структурного й комунікативного планів речення, а також характеризують предикативну ознаку з погляду різних обставин її реалізації.

- Фразеологізми використовуються як засоби комунікативного ускладнення речення, виступаючи виразниками звертань, вставних і вставлених конструкцій.

- З погляду синтаксичного функціонування фразеологізми виявляють виразні ознаки ізоморфізму з власне лексичними одиницями, що засвідчує як парадигматичну, так і синтагматичну єдність між відповідними типами мовних одиниць.

Основні положення викладені в таких публікаціях:

1. Розгон В.В. Фразеологічні одиниці як предикати семантичної структури речення (висловлення) // Придніпровський науковий вісник.- Дніпропетровськ, 1998.- №38.- С.35-41.

2. Розгон В.В. План вираження фразеологічних одиниць, синтаксично вільних словосполучень та інших типів утворень // Придніпровський науковий вісник.- Дніпропетровськ, 1998.- №91.- С.1-11.

3. Розгон В.В. Фразеологічні одиниці в синтаксичній функції додатків у структурі речення // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.- К.: НПУ, 1998.- Вип.2.-С.223-229.

4. Розгон В.В. Роль фразеологічних одиниць у структурі простого речення // Наука і сучасність: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.- К.: Логос, 1999.- Ч.І.- С.236-247.

5. Розгон В.В. Фразеологічні одиниці в ролі іменної частини складеного іменного присудка // Наука і сучасність: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.- К.: Логос, 1999.- Вип.2.- Ч.І.- С.252-264.

Розгон В.В. Синтаксичні функції фразеологічних одиниць у структурі речення.- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 - українська мова.- Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1999.

У роботі з'ясовано функціонування фразеологічних одиниць як засобів вторинної номінації української мови у простому двоскладному реченні. Досліджено здатність різних структурних моделей та певних лексико-граматичних груп фразеологізмів вступати у семантичні відношення з іншими компонентами синтаксичної конструкції і всім компонентним складом виконувати роль відповідного члена речення. Уточнено функціональну співвіднесеність фразем і лексем. З'ясовано, що фразеологізми, співвідносні з певним лексико-граматичним класом, можуть реалізувати, проте дещо обмежено, характерні для нього граматичні категорії. З'ясовано закономірності, що визначають специфіку фразем як головних та другорядних членів двоскладного речення. Досліджено синтаксично автономну позицію фразем: звертань, вставних і вставлених конструкцій.

Ключові слова: фразема, лексема, синтаксична функція, лексико-граматична співвіднесеність.

Розгон В.В. Синтаксические функции фразеологических единиц в структуре предложения.- Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык.- Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1999.

В диссертационном исследовании рассматриваются в функциональном аспекте специфические единицы непрямой номинации украинского языка - фразеологизмы. Раскрываются особенности их семантики, лексико-грамматическая соотнесённость, разнообразие структурных модификаций, способность выступать в качестве компонентов предложения и с определенной коммуникативной целью участвовать в построении высказывания, выполняя функцию главных и второстепенных членов простого двусоставного предложения.

Исследованы фразеологические единицы в синтаксически автономной позиции. Установлено, что в таком случае фразеологизмы, усложняя предложение, не выполняют функции ни главных, ни второстепенных его членов.

Уточнена функциональная близость, но не эквивалентность лексем и фразеологических единиц. Подобно лексемам, фразеологизмы могут соотноситься с определенным лексико-грамматическим классом слов и обладать соответствующими грамматическими категориями. Фразеологизмы, в отличие от лексем, имеют значительные ограничения в плане формальных модификаций.

Фразеологические единицы, семантически соотносящиеся с именными частями речи, в предложении соответственно могут выполнять синтаксическую функцию любого члена предложения. Наиболее распространенными являются конструкции, в которых фразеологизмы выступают именной частью составного именного сказуемого в форме именительного падежа без вспомогательного глагола. Реже компоненты фразем имеют форму винительного или творительного падежа со вспомогательным глаголом. Разнообразие форм предикативного члена (фразеологизма) способствует образной и точной передаче признака, характерного для подлежащего.

Установлено, что подобно лексемам, фразеологические единицы, соотносящиеся с именными частями речи, могут функционировать в предложении как обособленные согласованные и несогласованные определения, прямые и косвенные дополнения.

Фразеологические единицы, обладающие глагольной семантикой, чаще всего выполняют роль простого глагольного сказуемого или же функционируют как компоненты составного глагольного сказуемого. В отличие от слов, фразеологические единицы как более сложные конструкции не только называют предикативный признак субъекта, но и характеризуют его с определенным экспрессивным оттенком. В работе описаны особенности функционирования фразеологизмов как вспомогательных глаголов составного глагольного сказуемого.

Ключевые слова: фразема, лексема, синтаксическая функция, лексико-грамматическая соотнесенность.

Rozgon V.V. Syntactic functions of phraseological units in the sentence structure.

Dissertation submitted to the degree of Candidate of Sciences (Philology), speciality 10.02.01 - Ukrainian language, M.Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 1999.

The phraseological units functioning as a means of a second nomination in the simple two-component sentence are investigated in this dissertation.

The capability set expressions of different structure for having semantic relations with other sentence components and for playing the role of a certain part of the sentence is determined.

The functional correlation of phraseological units and lexemes is defined. Phraseologisms correlating with certain lexico-grammatical lexeme classes can express (but to some extent) grammatical categories typical for them.

Tendencies defining the functions of phrasemes as principal and subordinate parts of two-component sentence, addresses, parenthetical clauses and parenthetical constructions are determined.

Key words: phrazeme, lexeme, syntactic function, lexico-grammatical correlation.